

Paweł A. Jeziorski, IH PAN; Teresa Rączka-Jeziorska, IBL PAN

LITWA ŚREDNIOWIECZNA MICKIEWICZA

Średniowieczna Litwa Mickiewicza jawi się jako konstrukcja wypełniona postaciami, miejscami i wydarzeniami, które faktycznie żyły względnie zaistniały w przeszłości, równocześnie nie brak w niej jednak osób, lokalizacji i zdarzeń mitycznych, które powołał do życia Mickiewicz.

Pierwszy plan: prawda historyczna

I. Miejsca

Przestrzeń średniowiecznej Litwy w ujęciu Adama Mickiewicza wypełniają różnego typu punkty osadnicze, historyczne krainy, jednostki administracyjne i obiekty hydrograficzne. Wśród punktów osadniczych wyróżnić należy przede wszystkim miasta. Występujące w *Trzech Budrysach*, *Grażynie* i *Konradzie Wallenrodzie* Wilno (dziś Vilnius) po raz pierwszy zostało wymienione w liście z 1323 roku, skierowanym przez wielkiego księcia litewskiego Giedymina (zm. 1341) do papieża Jana XXII (zm. 1334). Giedymin uczynił z Wilna stolicę swojego państwa, wznosząc na obecnej Górze Zamkowej (Górze Giedymina) u ujścia Wilejki do Wilii drewniano-ziemny gród, od początku XV wieku stopniowo przekształcany w murowany zamek. Wilno stało się miastem formalnie w 1387 roku, gdy nadano mu prawo magdeburskie. Od czasów Giedymina nieprzerwanie do końca XVIII wieku pozostawało stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego¹. We wcześniejszym okresie centrum państwa litewskiego znajdowało się m.in. w Nowogródku (dziś białoruski Навагрудак). Ów ośrodek, występujący w Świtezi, stolicą Litwy był przypuszczalnie za panowania księcia Mendoga (zm. 1263). Najprawdopodobniej to właśnie tutaj Mendog latem roku 1253 został koronowany na króla Litwy. Rezydował w grodzie wzniesionym w pierwszej połowie XIII wieku, który następnie, w XIV i XV wieku, został ostatecznie przekształcony w murowany zamek, zachowany po dziś dzień w formie malowniczej ruiny. Osada u stóp zamku otrzymała prawo miejskie z rąk Kazimierza Jagiellończyka pod koniec pierwszej połowy XV wieku. W sąsiedztwie ruin zamkowych znajduje się wzniesienie, zwane Górą Mendoga, występujące w *Ucieczce* i *Konradzie Wallenrodzie*, według lokalnej legendy będące miejscem pochówku Mendoga².

Mickiewicz w kontekście średniowiecznej Litwy przywołuje także inne miasta. W *Konradzie Wallenrodzie* pojawia się Kowno, Połaga i Kiejdany. Kowno (lit. Kaunas) w źródłach

¹ Por. Maria Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, wyd. 2, Poznań 2005.

² Nowogródek, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Warszawa 1888, s. 255–262.

Średniowieczna Litwa Adama Mickiewicza
(© Wydawnictwo Kartograficzne Polkart Michał Siwicki)

pisanych wzmiankowane jest od początku lat sześćdziesiątych XIV wieku. W połowie lat osiemdziesiątych tego stulecia Krzyżacy, którzy na pewien okres opanowali Kowno, wzniesli tu murowany zamek, który zachował się do dziś. Od roku 1408 osada posiadała prawo miejskie. W obecnych granicach Kowna zlokalizowana jest też wspomniana w *Konradzie Wallenrodzie* dolina Kowieńska, przez którą przepływa Wilia. Nad rzekę często docierał Mickiewicz. Znacznie później, bo dopiero w 1791 roku, prawo miejskie otrzymała Połaga (lit. Palanga), której przynależność do Litwy ostatecznie zatwierdził pokój zawarty z Zakonem Krzyżackim w roku 1422. Położona tuż nad brzegiem Bałtyku osada odgrywała dzięki posiadaniu portu poważną rolę w skali całej Żmudzi, co spowodowało, że w pierwszej połowie XVI wieku stała się stolicą jednego spośród żmudzkich traktów. Zgodnie z litewską tradycją z Połagi pochodziła Biruta (zm. 1382), żona wielkiego księcia litewskiego Kiejstuta³. Wreszcie Kiejdany (lit. Kėdainiai), istniejące już w wieku XIV jako

³ Gustaw Manteuffel, Połaga, w: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. VIII, Warszawa 1887, s. 707–710.

niewielka osada, od końca XV wieku w rękach rodu Kisków, później należąca do Radziwiłłów, prawo miejskie otrzymała dopiero w 1647 roku⁴.

W *Grażynie* występuje z kolei Lida i Wielona. Lida (dziś białoruska Ліда) prawo miejskie otrzymała w 1590 roku, ale już od lat dwudziestych XIV wieku znajdował się tu zamek wzniesiony z polecenia wielkiego księcia Giedymina⁵. Położona nad Niemnem Wielona (lit. Veliuona) wzmiankowana jest już pod koniec XIII wieku. Przez długi okres w wieku XIV znajdowała się w rękach Krzyżaków, którzy wzniesli tu nawet zamek (na początku XV wieku stał się on centrum pozostającej w rękach krzyżackich Żmudzi). Po roku 1409 z polecenia wielkiego księcia Witolda wzniesiono w Wielonie kolejny murowany zamek, a za panowania Aleksandra Jagiellończyka położona u stóp warowni osada otrzymała prawo miejskie (1500). Na jednym ze wzgórz w sąsiedztwie Wielony (Góra Giedyminowa), został rzekomo pochowany wielki książę Giedymin⁶.

Mickiewicz wymienia także w swoich utworach mniejsze punkty osadnicze. W Świtezi występują Płużyny i Cyryn, położone w niedalekiej odległości od jeziora Świteż. Płużyny (obecnie Плу́жныны) w XIX wieku należały do rodziny Wereszczaków. Brak jednak pewności, czy osada posiada średniowieczną chronologię⁷. Cyryn (dziś białoruski Цырын) istniał z kolei już w wieku XVI, ale nie było tu parafii katolickiej, lecz prawosławna. W 1792 roku Cyryn otrzymał prawo miejskie⁸. Obecne w *Grażynie* Rumszyszki (lit. Rumšiškės) funkcjonowały już w latach osiemdziesiątych XIV wieku, kiedy to w ich sąsiedztwie przechodziły oddziały krzyżackie wyprawiające się na Litwę. W czasach późniejszych Rumszyszki posiadały status miasteczka, ale brak informacji na temat daty ewentualnego otrzymania prawa miejskiego. Na początku XVI wieku były wzmiankowane jako centrum powiatu rumszyskiego. W pobliżu miasteczka, na Niemnie istniał jeszcze w wieku XIX szereg rap (progów), utrudniających żeglugę⁹.

W *Grażynie* wzmiankowana jest także Żmudź. Władcy litewscy próbowali ją podporządkować ze zmiennym szczęściem już w pierwszej połowie XIII wieku, głównie w okresie panowania wielkiego księcia (potem króla) Mendoga. Ostatecznie związek Żmudzi z Litwą został utrwalony za rządów wielkich książąt litewskich Witenesa (1295–1316) i Giedymina (1316–1341). Od lat osiemdziesiątych XIV wieku, formalnie aż do roku 1411, Żmudź pozostawała w mniejszym lub większym stopniu zależności od państwa krzyżackiego w Prusach. Następnie została już na trwałe przyłączona do Wielkiego Księstwa Litewskiego (jako Księstwo Żmudzkie)¹⁰.

⁴ Kiejdany, w: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. IV, Warszawa 1883, s. 17–19.

⁵ Wandalin Szukiemcz, Zamek w Lidzie, „Ziemia”, R. II, nr 46, Warszawa, 18 XI 1911 r., s. 748–749.

⁶ J. Krz., Wielona, w: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XIII, Warszawa 1893, s. 359–360.

⁷ A. Jel., Płużyny, w: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. VIII, s. 330.

⁸ Cyryn, w: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I, Warszawa 1880, s. 724–725.

⁹ J. Krz., Rumszyszki, w: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. X, Warszawa 1889, s. 11–12; Zbysław Wojtkowiak, Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI. Podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu, Poznań 2005, s. 62.

¹⁰ Aleksander Dowojna-Sylwestrowicz, Żmudź, w: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XIV, Warszawa 1895, s. 795–807.

Występujący w utworze *Przyjaciele* powiat oszmiański¹¹ funkcjonował zapewne już w XV wieku, jako część składowa istniejącego w latach 1413–1793 województwa wileńskiego. Centrum powiatu stanowiła Oszmiana (dziś Ашмяны), osada istniejąca dowodnie już w XIV wieku, która od pierwszej połowy wieku XVI posiadała prawo miejskie (Nowa Oszmiana)¹².

Mickiewicz w swoich utworach przywołuje również liczne rzeki i jeziora. Niemen, występujący w *Trzech Budrysach* i *Konradzie Wallenrodzie*, i jego dopływ – Wilia, pojawiająca się w *Konradzie Wallenrodzie*, już w średniowieczu należały do głównych szlaków transportowych Litwy umożliwiających dotarcie do Zalewu Kurońskiego. Jezioro Świteż (Świteż, Świtezianka) i Jezioro Trockie (*Grażyna*), dziś jezioro Galwe, już w średniowieczu przyciągały osadników. Na jednej z wysp tego ostatniego w drugiej połowie XIV wieku wielki książę Giedymin rozpoczął wznoszenie potężnego zamku. Budowa została zakończona za rządów wielkiego księcia Witolda, który tu zmarł w roku 1430. Obiekt ten występuje w *Grażynie* jako „Witołda gmach”.

Wzmiankowane w *Trzech Budrysach* Nowogród i jezioro Ilmen (współcześnie: Ilmień) były położone poza litewskimi granicami, ale z historią średniowiecznej Litwy pozostają w ścisłym związku. Początki Nowogrodu Wielkiego sięgają schyłku X wieku. W wieku XI był to, obok Kijowa, najważniejszy ośrodek państwa kijowskiego. W ciągu XII wieku więzi te osłabły wskutek postępującego rozdrobnienia dzielnicowego Rusi Kijowskiej. Nowogród jako jedyny spośród największych miast ruskich nie ucierpiał podczas najazdów tatarskich w pierwszej połowie XIII wieku, zdołał także zachować prawie całkowitą niezależność od tatarskich władców. W wieku XIII w mieście ostatecznie utrwał się prymat wiece (zgromadzenia mieszkańców) nad księciem, a sam Nowogród, którego mieszkańcy bogacili się (głównie bojarzy i bogaci kupcy) na handlu z Hanzą, rozszerzył swoją strefę wpływów na obszar rozciągający się od wschodnich granic Inflant po zachodnie rejony Syberii. Przeżywająca największy rozkwit w XIV wieku „republika nowogrodzka” została ostatecznie włączona do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w 1478 roku. W wieku XIV i XV daje się zauważyć silna rywalizacja pomiędzy państwem litewskim i księstwami ruskimi, głównie moskiewskim, o wpływy w Nowogrodzie. Wiece nowogrodzkie wielokrotnie w tym okresie zapraszały na miejscowy tron Giedyminowiczów – krewnych aktualnego wielkiego księcia litewskiego. Książęta litewscy, mimo świadomości niewielkiego zakresu prerogatyw funkcji księcia Nowogrodu, chętnie przyjmowali ofiarowywaną przez wiece nowogrodzkie godność¹³.

Litwa zaczęła bezpośrednio graniczyć z „republiką nowogrodzką” dopiero w pierwszej połowie XIV wieku, po opanowaniu księstwa połockiego (początek XIV w.) i księstwa witebskiego (ostatecznie w 1320 r.)¹⁴. W wieku XIV i XV władcy litewscy próbowali także podboju państwa nowogrodzkiego. Ich wyprawy kierowały się głównie w rejon rzeki Łować, dopływu jeziora Ilmień¹⁵, wzmiankowanego w *Trzech Budrysach*, lub na sąsiednie

¹¹ Adam Mickiewicz, Wybór poezyj, t. 2, opr. Cz. Zgorzelski, Wrocław 1986, s. 26.

¹² Por. Czesław Jankowski, Powiat oszmiański. Materiały do dziejów ziemi i ludzi, cz. 1–4, Petersburg 1896–1900, przede wszystkim cz. 1, s. 1–50.

¹³ Szerzej: Katarzyna Krupa, Książęta litewscy w Nowogrodzie Wielkim do 1430 roku, „Kwartalnik Historyczny”, t. 100: 1993, z. 1, s. 29–46; Валентин Лаврентьевич Янин, Новгород и Литва. Пограничные ситуации XIII–XV веков, Москва 1998, s. 90–101.

¹⁴ Zob. Ludwik Bazylow, Historia Rosji, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 70.

¹⁵ Zob. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград 1950, s. 97.

tereny państwa pskowskiego. Oddziały litewskie nigdy jednak nie zdołały podejść pod Nowogród, nawet przedsięwzięta w 1428 roku z olbrzymim rozmachem wielka wyprawa księcia Witolda dotarła – głównie z powodu trudności z przedostaniem się przez olbrzymie połacie leśne – jedynie do Porchowa¹⁶.

Na koniec należy odnieść się do terminu Ruś, który jest obecny zarówno w *Trzech Budrysach*, jak i w *Świtezi* i *Grażynie*. W wiekach X–XIII geograficzne pojęcie Rusi ograniczało się do dorzecza środkowego Dniepru. W przeciągu dwóch następnych stuleci zaczęto nim określać także sąsiednie regiony, w wiekach X–XII zdominowane przez element prawosławny i/lub związane z dawnym państwem kijowskim. Wewnętrzne zróżnicowanie ziem ruskich (kulturowe, historyczne, gospodarcze, polityczne) przyczyniło się do wyodrębnienia szeregu krain: Rusi Nowogrodzkiej, Moskiewskiej, Włodzimiersko-Suzdalskiej, Czerownej itd.¹⁷.

2. Osoby

Obecność postaci historycznych związanych z dziejami średniowiecznej Litwy w utworach Mickiewicza ogranicza się przede wszystkim do grona władców ziem litewskich. Obecny w *Ucieczce*, *Świtezi*, *Konradzie Wallenrodzie* i *Grażynie* Mendog (także jako Mindowe; lit. Mindaugas) w pierwszej połowie XIII wieku władał ziemiami między Wilią, środkowym Niemnem i Merczanką. Najpóźniej pod koniec lat czterdziestych tego stulecia zjednoczył w swym ręku dużą część ziem litewskich i część ruskich (uprzednio podbitych przez Litwinów). W 1251 roku wraz z żoną przyjął chrzest w obrządku zachodnim i latem roku 1253 został koronowany – prawdopodobnie w Nowogrodku – na króla Litwy. W końcu 1263 roku zginął wraz z dwoma synami z inspiracji księcia Dowmonta (lit. Daumantas)¹⁸.

Postacią historyczną był także wielki książę Giedymin (lit. Gediminas), występujący w *Grażynie*. Panujący w latach 1316–1341 władca przyczynił się do znacznego rozszerzenia granic państwa litewskiego na wschodzie, a także skutecznie powstrzymywał napór Zakonu Krzyżackiego, zarówno jego pruskiej gałęzi, jak i inflanckiej. Synami Giedymina byli Olgierd (lit. Algirdas), wielki książę litewski w latach 1345–1377, oraz Kiejstut (lit. Kęstutis), wielki książę litewski w latach 1381–1382. Obydwaj występują w *Trzech Budrysach*: „Bo mówiono mi w Wilnie, że otrąbią niemylnie / Trzy wyprawy na świata trzy strony: / Olgierd ruskie posady, Skirgieł Lachy sąsiady, / A książd Kiejstut napadnie Teutony”. Potwierdzenie w źródłach znajdują wyprawy Olgierda na księstwa ruskie, m.in. na Moskwę, w latach 1368, 1370 i 1372 oraz Kiejstuta na ziemię Zakonu Krzyżackiego w Prusach, będące głównie odpowiedzią na krzyżackie „rejzy”¹⁹. Problem stwarza jedynie kwestia wyprawy „Skirgieły” (ur. około 1354/1355) na „Lachy sąsiady”. W litewskich wyprawach sprzed roku 1366²⁰ Skirgiełło zapewne nie uczestniczył z racji młodego wieku. Mało prawdopodobne, by brał udział w ataku na Włodzimierz Wołyński po śmierci Kazimierza Wielkiego (1370),

¹⁶ Artur Kijas, Nowogród Wielki w «Rocznikach» Jana Długosza, w: Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 30–32. Zob. też: Валентин Лаврентьевич Янин, Новгород и Литва, s. 85–88.

¹⁷ Henryk Paszkiewicz, Początki Rusi, Kraków 1996, s. 367–369.

¹⁸ Henryk Wisner, Litwa. Dzieje państwa i narodu, Warszawa 1999, s. 7–10.

¹⁹ Tamże, s. 14–15.

²⁰ Zob. Jan Dąbrowski, Kazimierz Wielki. Twórca korony Królestwa Polskiego, Kraków 2007, s. 35–39.

jak również w wielkiej wyprawie na ziemie polskie z 1376 roku, których opis zawiera m.in. kronika Jana z Czarnkowa²¹. W obu tych wyprawach dowodzili osobiście książę Kiejstut i jego młodszy brat Lubart (Lubko, Lubartas)²². Abstrahując od tych wątpliwości należy jedynie podkreślić, że „Skirgieł”, czyli Skirgiełło (lit. Skirgaila), był postacią jednoznacznie historyczną. Ten syn wspomnianego księcia Olgierda od roku 1386 do około 1392/1394 sprawował funkcję namiestnika Wielkiego Księstwa Litewskiego lub był nawet jego wielkim księciem²³.

Ostatnią postacią historyczną, na którą warto zwrócić uwagę, jest występujący w *Konradzie Wallenrodzie* i *Grażynie* książę Witold, syn wspomnianych już księcia Kiejstuta i Biryuty. Będący w latach 1401–1430 wielkim księciem litewskim Witold uchodzi (w polskiej historiografii) za jednego z czołowych władców w dziejach Litwy.

Drugi plan: wyobrażenia Mickiewicza

I. Miejsca

Mickiewicz w *Grażynie* przywołuje tajemnicze „bagna Warega”. Można tylko domniemywać, że chodzi o bliżej nieokreślony region położony nad Bałtykiem, zwanym we wczesnym średniowieczu Morzem Wareskim. Z opisu zawartego w *Grażynie* wynika, że „bagna Warega” znajdowały się poza Litwą i że stanowiły region, do którego książę Witold miał wysyłać własnych braci i krewnych. Określenie „Morze Wareskie” występuje jeszcze w *Powieści minionych lat* z początku XII wieku²⁴, w kontekście czasów księcia Witolda jest już jednak jednoznacznym anachronizmem. „Bagna Warega” należy uznać za miejsce wyobrażone przez Mickiewicza.

Identycznie rzecz ma się z „zamkiem Swentoroga” wspomnianym w *Konradzie Wallenrodzie*. W wydaniu poematu z 1851 roku znalazły się komentarze wydawcy (Jana Tysiewicza) do tekstu. Znajdujemy wśród nich informację, że ów „zamek Swentoroga” był zlokalizowany u stóp Góry Giedymina (Turzej Góry), w rejonie późniejszego Zamku Dolnego²⁵. Informację o funkcjonowaniu w tym miejscu pogańskiej świątyni i stosu, na którym palono ciała władców litewskich (rzekomo również księcia „Swentoroga”), podaje także Teodor Narbutt (1784–1864), autor wielotomowego, niestety w dużej części bałamutnego dzieła *Dzieje starożytnego narodu litewskiego*. Z pracy Narbutta informacje te przeniknęły następnie do literatury popularnej, np. do przewodnika po Wilnie Lucjana Rydla z roku 1915²⁶.

Mickiewiczowskim miejscem wyobrażonym jest ponadto miasto „Świtez”, zlokalizowane rzekomo w miejscu jeziora o tej samej nazwie (Świtez).

²¹ Kronika Jana z Czarnkowa, tłum. J. Żerbiłło, opr. tekstu i przypisy M.D. Kowalski, Kraków 1996, s. 33–34, 64–66.

²² Jan Dąbrowski, Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382, Kraków 2009, s. 254–269.

²³ Jan Tęgowski, Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów, Poznań–Wrocław 1999, passim; Henryk Wisner, Litwa. Dzieje państwa i narodu, s. 10–15.

²⁴ Powieść minionych lat, przełożył i opr. F. Stelicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 4.

²⁵ Adama Mickiewicza Konrad Wallenrod i Grażyna, z przekładem francuskim K. Ostrowskiego i angielskim L. Jabłońskiego, Paryż 1851, s. 244, 247.

²⁶ Lucjan Rydel, Wilno, Kraków 1915, s. 8 nn.

2. Osoby

Fikcyjnymi postaciami są bohaterowie *Przyjaciół* – Mieszek i Leszek, wspomniany w *Trzech Budrysach* Budrys czy Rymwid z *Grażyny*. Wymienionego w *Konradzie Wallenrodzie* Swentoroga za postać historyczną uznał Maciej Strykowski (1574–1586/1593), a za nim Wojciech Wijuk Kojalowicz (1609–1677). Swentorog (czy też Szwentorog) miał się urodzić rzekomo w 1171 roku i być synem niejakiego Utenesa. W wieku 96 lat miał nawet zostać księciem litewskim i nowogrodzkim. Wątpliwości związane z jego postacią prezentował już Adam Naruszewicz (1733–1796)²⁷, ale w XIX wieku za istnieniem Swentoroga opowiadał się nadal szereg historyków (np. T. Narbutt). Aleksander Brückner (1856–1939) pisał na ten temat: „Falszerze nie znający litewskiego języka łatali luki rodowodów nazwami miejscowości; tak powędrowali Szwentorog, Kiernus, Kukowojtis i inni z topografii do genealogii”²⁸. Wreszcie kilku słów komentarza wymaga ród „książąt Tuhanów”, występujący w Świtezi. Tuhanów brak w pracach staropolskich heraldyków Bartosza Paprockiego (ok. 1543–1614) i Kaspra Niesieckiego (1682–1744). Znany jest jedynie herb Tuhan, używany przez niektóre rodziny litewskich Tatarów²⁹.

Podsumowanie

Adam Mickiewicz dysponował rozległą wiedzą na temat średniowiecznej Litwy, głównie w odniesieniu do wieków XIII–XV. Nakładając na mapę miejsca, w których rozgrywa się akcja wybranych utworów Mickiewicza, dostrzegamy, że skupiają się one w okolicach Nowogródka oraz ziem położonych nad Niemnem i jego dopływem – Wilią. Poza strefą zainteresowania Mickiewicza pozostaje większość ziem ruskich, które w przeciągu wieków XIII–XV zostały przyłączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Adama Mickiewicza *Konrad Wallenrod i Grażyna*, z przekładem francuskim K. Ostrowskiego i angielskim L. Jabłońskiego, Paryż 1851.
- Bazyłow Ludwik, *Historia Rosji*, Wrocław 1985.
- Brückner Aleksander, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Olsztyn 1985.
- Cyryn, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880.
- Dąbrowski Jan, *Kazimierz Wielki. Twórca korony Królestwa Polskiego*, Kraków 2007.
- Dąbrowski Jan, *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382*, Kraków 2009.
- Dowojna-Sylwestrowicz Aleksander, *Żmudz*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, Warszawa 1895.
- Dumin Stanisław, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Gdańsk 2006.
- Jankowski Czesław, *Powiat oszmiański. Materiały do dziejów ziemi i ludzi*, cz. 1–4, Petersburg 1896–1900.
- Kiejdany, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1883.
- Kijas Artur, *Nowogród Wielki w «Rocznikach» Jana Długosza*, w: *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996.
- Kronika Jana z Czarnkowa, przeł. J. Żerbiło, Kraków 1996.
- Krupa Katarzyna, *Książęta litewscy w Nowogrodzie Wielkim do 1430 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 100, 1993, z. 1.
- Łowmiańska Maria, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, wyd. 2, Poznań 2005.

²⁷ Adam Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, t. VII, Lipsk 1836, s. 200.

²⁸ Aleksander Brückner, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Olsztyn 1985, s. 71.

²⁹ Stanisław Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Gdańsk 2006, s. 154.

- Manteuffel Gustaw, *Połąga*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VIII, Warszawa 1887.
- Mickiewicz Adam, *Wybór poezyj*, t. 2, opr. C. Zgorzelski, Wrocław 1986.
- Naruszewicz Adam, *Historia narodu polskiego*, t. VII, Lipsk 1836.
- Nowogródek, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Warszawa 1888.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград 1950.
- Paszkiewicz Henryk, *Początki Rusi*, Kraków 1996.
- Plużyny*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VIII, Warszawa 1887.
- Powieść minionych lat*, przeł. F. Sielicki, Wrocław 1999.
- Rumszyski, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X, Warszawa 1889.
- Rydel Lucjan, *Wilno*, Kraków 1915.
- Szukiemcz Wandalin, *Zamek w Lidzie*, „Ziemia”, R. II, nr 46, Warszawa, 18 XI 1911 r.
- Tęgowski Jan, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań 1999.
- Wielona*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIII, Warszawa 1893.
- Wisner Henryk, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999.
- Wojtkowiak Zbysław, *Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI. Podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu*, Poznań 2005.
- Янин Валентин Лаврентьевич, *Новгород и Литва. Пограничные ситуации XIII–XV веков*, Москва 1998.